

in E. H. ter Kuiles deel over *Zuid-Salland* in de reeks Monumenten van geschiedenis en kunst (Den Haag, 1964). Voor een aantal monumenten onder de door Koch beschreven huizen kan men daar ook een korte architectuurhistorische beschrijving van het pand dat nu op een perceel staat aantreffen. Kochs *Huizenboek* is hopelijk een aanmoediging voor kunsthistorici om naast zijn nauwkeurige en verhelderende catalogus op basis van archiefmateriaal een tweede boek op basis van de bouwgeschiedenis te plaatsen.

F. J. Kossmann

G. J. Jaspers, *De blokboeken en incunabelen in Haarlems Libry* (Haarlem: De Vrieseborch, 1988, 309 blz., f50,-, ISBN 90 6076 294 0).

Deze studie over de vroege drukken in Haarlems bezit is méér dan alleen een catalogus van de vroege drukken in het bezit van de Haarlemse stadsbibrije (SBH in het vervolg). Dat de collectie een studie rechtvaardigt, bewijst alleen al de omvang ervan: naast meer dan 160 incunabelfragmenten die vanuit Breslau naar Holland kwamen via de collectioneers Hoffmann von Fallersleben en Jacobus Koning, bezit de stadsbibliotheek 216 drukken (blokboeken, prototypografie en incunabelen) die dateren van vóór 1501. Met dit aantal staat de Haarlemse stadsbibliotheek op de zevende plaats van de openbare bibliotheken in Nederland. De politieke en sociale omstandigheden in Haarlem tussen 1572 en 1596 leidden tot de stichting van de stadsbibliotheek. Al in 1625 was er een aanzienlijke toename van de boekencollectie, toen de bibliotheek van het johannieterklooster in Haarlem in het bezit van de stad kwam met veel incunabelen in hun oorspronkelijke vroeg-zestiende-eeuwse band. Het streven de eer te krijgen de stad te zijn waar de boekdrukkunst was uitgevonden, was een andere impuls voor het verzamelen van vroege drukken. In de Haarlemse stadsbibrije is een grote collectie Costeriana aangelegd, waaronder meer dan twintig Donaatfragmenten.

Het boek van Jaspers over deze kostbare en zeldzame collectie valt globaal uiteen in twee delen: een thematisch gedeelte met de behandeling van een aantal problemen verbonden aan de beschreven collectie en een catalogus-gedeelte met een beschrijving van alle bewaarde incunabelfragmenten, blokboeken en incunabelen in de Haarlemse stadsbibrije. In het thematische deel, bestaande uit zeven hoofdstukken, komen achtereenvolgens aan de orde: de geschiedenis van de Haarlemse stadsbibrije, het verschijnsel blokboek en incunabel, de oorspronkelijke bezitters van de boeken, de drukkers en uitgevers van de bewaarde werken, de datering en de inhoud van de blokboeken en incunabelen, de beschrijving van de illustraties en van de originele boekbanden. Het werk wordt besloten met vijf informatieve en nuttige lijsten van technische termen, literatuur, voormalige bezitters, concordanties van de SBH-drukken en de belangrijkste naslagwerken van incunabelen en tot slot een lijst van de vele afbeeldingen, 130 in totaal.

De stichting van de Haarlemse Libry op 22 mei 1596 kan niet los worden gezien van de ontwikkelingen in de hieraan voorafgaande turbulente politieke jaren. Van 1572 tot 1576 vochten de Spanjaarden en de prins van Oranje om het bezit van deze stad, een strijd die uiteindelijk ten gunste van Oranje werd beslecht. De stad kon daarop aanspraak maken op alle geestelijke goederen en het stadsbestuur gaf de rector van de Latijnse school de opdracht een aantal kloosterbibliotheken te inventariseren en te catalogiseren. In 1581 werd naasting van geestelijk bezit werkelijk geëffectueerd en op 22 mei 1596 werd een stadsbibrije opgericht, gevestigd in het voormalige dominicanenklooster. Omdat er een behoorlijk aantal jaren

verstreek, voordat de opgeheven kloosterbibliotheken een nieuw onderdak vonden, zijn er heel wat boeken uit de conventen verdwenen. In 1625 werd de bibliotheek, tot 1974 gevestigd in het tot Prinsenhof omgedoopte dominicanerklooster, uitgebreid met de bibliotheek van de opgeheven johannieterorde.

Eén van de bijzonderheden van de Haarlemse boekencollectie betreft de aanwezigheid van een fraaie verzameling blokdrukken. Naast het drukken met losse, gegoten metalen letters hetgeen resulteerde in incunabelen of wiegedrukken, bleef de oudere techniek van blokdruk nog enige tijd in gebruik. Deze bestond uit het afdrukken van een in een blokje of plankje in spiegelbeeld uitgesneden afbeelding en tekst. De blokdruk verloor terrein, toen de boekdrukkers zo ver waren dat ze houtsneden in de zetspiegel konden plaatsen. Daarnaast treffen we in een aantal Haarlemse drukken, daterend uit ca. 1469-1479, de zogenaamde prototypografie aan, de eerste fase van het drukken met losse, gegoten letters. Dit heeft aanleiding gegeven tot de veronderstelling dat de boekdrukkunst in Haarlem 'uitgevonden' zou zijn.

Voor incunabelen wordt de betrekkelijk willekeurige limiet van 31 december 1500 gehanteerd. Voordat de drukken in de Haarlemse Libry terecht kwamen, verstreek er ongeveer een eeuw. Jaspers beschrijft in het derde hoofdstuk de oorspronkelijke bezitters van de oude drukken; 80% van de oorspronkelijke eigenaars heeft hij kunnen achterhalen. Verreweg het merendeel van de boeken blijkt afkomstig te zijn uit voormalige kloosterbibliotheken, drie in en tien buiten Haarlem. Daarnaast zijn er ook particuliere bezitters aan te wijzen, van de vijftiende tot de twintigste eeuw, met als de meest bekende de negentiende-eeuwse Duitse dichter en wetenschapper Hoffmann von Fallersleben en de Haarlemse drukker en Costerpropagandist Adriaan Justus Enschedé. Dat niet alle incunabelen uit Haarlems kloosterbezit in de Libry terecht zijn gekomen, toont Jaspers nog eens in een afzonderlijk provenance-lijstje van oorspronkelijk 'Haarlemse' incunabelen op de pagina's 55-56.

In het vierde hoofdstuk komen uitvoerig de drukkers en uitgevers van de incunabelen aan bod. Behalve de vierentwintig produkten van blokdrukunst en prototypografie, die anoniem verschenen zijn, komen er in de Haarlemse stadslibrije 192 incunabelen van 85 drukkers voor; 72 daarvan zijn in de Nederlanden gedrukt door 26 verschillende drukkers en 120 stammen van de buitenlandse pers, vervaardigd door 59 verschillende drukkers. Van elk van deze drukkers geeft Jaspers een korte biografische schets met de vermelding van de belangrijkste drukken en vaak een afbeelding van het drukkersmerk en/of colofon. Daarna volgt in het vijfde hoofdstuk de datering en karakterisering van de incunabelen met de indeling in categorieën: theologie, bijbel en bijbelexegese, religieuze volksboeken, leerboeken ten behoeve van het trivium, geschiedwerken, juridische werken, antieke en humanistische literatuur.

De cultuur-historische waarde van een incunabel wordt niet alleen bepaald door de zeldzaamheid en inhoud ervan. Het uiterlijk en de uitvoering zijn nu eenmaal voor bibliografen interessante terreinen van studie en terecht besteedt Jaspers afzonderlijke hoofdstukken aan de illustraties en de oorspronkelijke boekbanden van de incunabelen. In het alfabetische catalogus-gedeelte dat daarop volgt, wordt een gedetailleerde beschrijving gegeven per boek, waarbij behalve technische gegevens als formaat, collatie, signatuur en literatuurverwijzingen ook adequate en verhelderende inleidingen worden gegeven over de eventuele auteur en het betreffende werk. Met de afsluitende verklarende lijsten van technische termen, provenances en concordanties levert de studie van Jaspers een voorbeeldige ontsluiting van het Haarlemse bezit van drukken en drukfragmenten voor 1501. De fraaie uitvoering en de overvloedige illustraties van het resultaat van deze studie voldoen in elk opzicht aan de verwachtingen die de lezer bij een dergelijk bibliografisch thema mag hebben.

Karin Tilmans

W. Heijting, *De catechismi en confessies in de Nederlandse reformatie tot 1585* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1989, 2 dln.; Nieuwkoop: De Graaff publishers, 1989, ix + 413 en v + 380 blz., f250,-, ISBN 90 6004 402 9).

Men kan deze dissertatie van de conservator van de afdeling oude drukken en handschriften in de bibliotheek van de Vrije Universiteit op twee manieren benaderen. Ten eerste als historicus van de vroegmoderne tijd. Deze zou hier voor zijn zestiende-eeuwse onderwerp documentatie over de religieuze ontwikkeling bijeen kunnen garen. Hij zal dan 39 catechismi en confessies beschreven vinden, waarvan 16 lutherse, 18 gereformeerde en 5 behorend tot de 'radicale reformatie', in de formulering van de auteur een meervoudig geheel van dissidente bewegingen. Er worden een kleine 200 uitgaven hiervan bekeken (van de in totaal 500 die gevonden zijn). Het betreft in de Habsburgse Nederlanden uitgekomen boeken, de in het buitenland verschenen uitgaven in het Nederlands en de uitgaven voor de Nederlandse gemeenten in ballingschap, vertalingen en herdrukken van teksten, die aanvankelijk in het Nederlands waren verschenen, in een andere taal voor het eerst in de Nederlanden zijn verschenen, of elders het licht zagen ten behoeve van Nederlandse vluchtelingengemeenten. Hij zal aan deze ruime maar ingewikkeld geformuleerde selectiecriteria merken dat het onderzoek door de diffuusheid van het in verwarrende historische omstandigheden ontstane materiaal niet makkelijk af te grenzen was. Ook de een na laatste indelingscategorie 'verwante publikaties' duidt op moeilijke definieerbaarheid van het onderzoeksobject. In de bibliografie treft hij vervolgens de hem wat overbodig lijkende collatie- en typografische gegevens. Deze naar de boekwetenschap verwijzende onderdelen worden gevolgd door het historisch bekende, waar hij weer veel aan heeft. Ook vindt hij een omvangrijke historische inleiding die in een gewone — met name de oudere — bibliografie meestal niet voorkomt. Maar tot zijn verwondering bevat het tweede deel uitsluitend foto's van titelbladen en enkele tekstgedeelten. Was dit kostbare extra gedeelte nu wel nodig geweest?

Voor de vertegenwoordiger van de bibliologie die Heijting wil zijn wel degelijk. En met die vaststelling zijn we bij de tweede benadering beland. De huidige boekwetenschap wil de afzonderlijke publikaties van de boekproductie een herkenbare plaats geven in de geschiedenis van de cultuur. De 'partiële interne collatie' zoals P. J. Vercruyssen die toepast of de door Engelsen *ontworpen fingerprint* ter definiëring van een druk bevredigden Heijting daarom niet ook al omdat de discussie over deze aanpak tijdens zijn onderzoek nog niet was afgerond. De afgebeelde titelpagina's van een bepaalde druk vormen nu een aanvulling op de niet langer noodzakelijkerwijze volgens de quasi-facsimilemethode van de *new bibliography* weergegeven titels. Bovendien moeten zoals gezegd de boekproductie, de teksten en de verbreiding ervan in een historische context worden geplaatst. Heijting kan in zijn inleiding vaststellen dat de eerste vertaalde lutherse boekjes in strekking afgezwakt waren en dat Luthers eigen geschriften niet prominent naast die van zijn medestanders figureerden. Aan de uitgaven is eveneens waar te nemen hoe pas na 1550 een herkenbare gereformeerde beweging in de Nederlanden opkwam. Daarin overvleugelde de Heidelbergse catechismus al spoedig de Nederlandse en werd de heersende. Rond 1550 valt dus een cesuur. Het aantal catechismi en confessies neemt daarna snel toe om een duidelijke top in het 'wonderjaar' 1566-1567 te bereiken: 51 uitgaven in twee jaar! Toch meent de auteur wegens de onbekendheid van vele meespelende factoren in het algemeen geen parallelie te kunnen constateren tussen het oplopen van het aantal drukken en van de cijfers der vervolgdelen.

Al deze werken waren natuurlijk het resultaat van de inspanningen van veelal anonieme